

Iwona Anna Ndiaye

Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, Polska

aisha.ndiaye.pl@gmail.com • <https://orcid.org/0000-0003-3881-0474>

Obraz kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich w ego-dokumentach Nadeжды Durowej (1783–1866)

The literary image of Napoleon's campaign in East Prussia in the Ego-Documents of Nadezhda Durova (1783–1866)

Das Bild der napoleonischen Feldzüge in Ostpreußen in den Ego-Dokumenten von Nadeжда Durowa (1783–1866)

Słowa kluczowe: Nadeжда Durowa, ego-dokumenty, wojny napoleońskie, Prusy Wschodnie

Keywords: Nadezhda Durova, ego-documents, Napoleonic Wars, East Prussia

Schlüsselworte: Ostpreußen, Napoleonische Kriege, Nadeжда Durowa, Ego-Dokumente, Russisches Kaiserreich

STRESZCZENIE

W centrum naszej uwagi pozostają ego-dokumenty Nadeжды Durowej (1783–1866), pierwszej kobiety, która służyła w carskiej armii. Zapiski, prowadzone przez cały okres służby wojskowej w latach 1806–1814, stanowią źródło informacji nie tylko w kontekście biografii ich autorki, ale także realiów odnoszących się do historii armii Cesarstwa Rosyjskiego. Durowa utrwaliła w nich naturalistyczny opis działań bojowych i żołnierskiego bytu, obrazowo i precyzyjnie charakteryzowała dowódców pułków. Opisuje również największe bitwy kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich. Materiał do analizy został wyodrębniony na podstawie *Zapisków panny-kawalerzysty* (*Записки девушки-кавалериста*) wydanych w 1966 roku.

ABSTRACT

The ego-documents of Nadezhda Durova (1783–1866), the first woman to serve in the tsarist army, remain at the center of our attention. The notes, kept throughout her military service in the years 1806–1814, are a source of information not only in the context of their author's bi-

ography, but also of the realities relating to the history of the army of the Russian Empire. Durova recorded in them a naturalistic description of combat operations and soldierly existence, vividly and precisely characterizing regimental commanders. They also describe the greatest battles of the Napoleonic campaign in East Prussia. The material for analysis was extracted on the basis of the *Notes of a Cavalrywoman* (*Записки девицы-кавалерист*) published in 1966.

ZUSAMMENFASSUNG

Im Zentrum der Untersuchung stehen die Ego-Dokumente von Nadieżda Durowa (1783–1866), der ersten Frau, die in der kaiserlichen Armee Dienst tat. Die von ihr während ihrer gesamten Militärdienstzeit von 1806 bis 1814 geführten Aufzeichnungen dienen nicht nur als Quelle für ihre Biografie, sondern auch für die Lebenswirklichkeit der russischen Kaiserarmee. Darin finden sich naturalistische Schilderungen der Kampfhandlungen und des Soldatenalltags; zudem charakterisierte Durowa die Kommandeure der Regimenter anschaulich und präzise. Darüber hinaus beschreibt sie die entscheidenden Schlachten der napoleonischen Feldzüge auf dem Gebiet Ostpreußens. Das Analysematerial basiert auf der 1966 veröffentlichten Ausgabe von *Aufzeichnungen einer Kavalleristin* (*Записки девицы-кавалерист*).

Termin *ego-dokument*, wprowadzony do dyskursu naukowego przez hollenderskiego historyka Jacquesa Pressera (1899–1970), używany jest we współczesnych badaniach w odniesieniu do różnych form dokumentów osobistych: autobiografii, dzienników, pamiętników, listów, wspomnień oraz życiorysów. W kontekście badań historii społecznej przedmiotem uwagi są również petycje, ankiety testamentów oraz raporty przesłuchań. Źródła, które są związane z historiami osobistymi i mają charakter biograficzny, w polskiej literaturze przedmiotu określane są jako: *literatura dokumentu osobistego*, *literatura pamiętnikarska*, *przekazy pamiętnikarskie* lub *dokumenty pamiętnikarskie*. Jak podkreśla Władysław Szulakiewicz, wspólną cechą tego typu tekstów źródłowych jest ich biograficzny charakter:

Ego-dokumenty to źródła, które zawierają autopercepcję i prezentację historycznego wydarzenia, osoby/osób, instytucji, obiektu. Są to teksty powstające jako efekt dobrowolnego lub przymusowego oświadczenia, raportu, sprawozdania, czyli dokumenty będące rezultatem przedstawienia osobistego świadectwa na temat siebie i innych osób oraz wydarzeń. Wspólną cechą wszystkich tekstów, które można określić jako ego-dokumenty jest to, że jako oświadczenia (zeznania, wyznania) dobrowolne lub wymuszone, choć stanowią wycinek określonej rzeczywistości, to dają jednak pewien obraz postrzegania nie tylko innych, ale siebie samego (czyli autora) w rodzinie, społeczności, środowisku, kraju lub klasie społecznej. Zawierają informacje odzwierciedlające stosunek autora/ów do systemów wartości i ich ewolucji na przestrzeni czasu. Ujawniają też stan wiedzy i doświadczenia życiowe. Wreszcie, ego-dokumenty uzasadniają, tłumaczą, usprawiedliwiają, przekonują o sensie zachowań indywidualnych, ludzkich¹.

¹ W. Szulakiewicz, *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16, s. 67.

Ego-dokumenty wykorzystywane są w zakresie wielu dziedzin naukowych, w tym nauk społecznych, pedagogicznych i humanistycznych. Potencjał badawczy dokumentów osobistych w badaniach historycznych omawiają m.in. Jacek Bukowski, Władysław Czapliński, Stanisław Herbst, Jerzy Maternicki, Władysław Rusiński, Tomasz Szarota, Jan Szczepański, Mikołaj Tomaszewski². Jak podkreśla Andrzej Cieński, historycy traktują pamiętniki jako tzw. źródło pośrednie, w którym podstawowe kryterium oceny stanowią takie elementy jak liczba, ważkość i prawdziwość podanych przez pamiętnikarza faktów, w tym „szczegółów obyczajowych, które uchodzą uwadze innych źródeł”³.

CEL BADAWCZY

Ego-dokumenty stanowią ważne źródło w badaniach historycznych. Pozwalają ustalać fakty biograficzne, wyjaśnić „białe plamy” historii, a także zrozumieć źródła i konteksty realnych wydarzeń. Niniejsze badanie stanowi próbę dokonania kontekstualnej interpretacji zapisów dziennikarskich pod kątem przedstawienia w nich wybranych wydarzeń historycznych. W centrum uwagi pozostają ego-dokumenty Nadieжды Durowej (1783–1866), pierwszej kobiety, która służyła w rosyjskiej armii. Dziesięć lat służby wojskowej, osobista znajomość z wieloma postaciami epoki Aleksandra I, w tym z samym imperatorem, talent literacki doceniony przez rosyjskiego klasyka Aleksandra Puszkina – to wszystko sprawia, że biografia N. Durowej niezmiennie przyciąga uwagę badaczy i historyków. Celem artykułu jest obraz kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich utrwalony w *Zapiskach*. Materiał do analizy został wyodrębniony na podstawie wydania *Записки кавалерист-девицы* (*Zapiski kawalerzysty-panny*) z 1966 roku.

EGO-DOKUMENTY NADIEЖДЫ DUROWEJ W TRADYCJI PIŚMIENICTWA ROSYJSKIEGO

Wiek XVIII to okres historyczny, w którym w Rosji miał miejsce intensywny rozwój różnorodnych gatunków dokumentów osobistych. Szczególną popularnością

² Cykl artykułów podejmujących to zagadnienie ukazał się w 1972 roku na łamach pisma „Pamiętnikarstwo Polskie”: J. Bukowski, *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 88–100; W. Czapliński, *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 2–7; S. Herbst, *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 6–9; W. Rusiński, *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 11–17; T. Szarota, *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2, s. 76–84; J. Szczepański, *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4, s. 3–9. Zob. także: J. Maternicki, *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, w: idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990; P. Rodak, *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4, s. 23–38; M. Tomaszewski, *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1, s. 61–75.

³ A. Cieński, *Kryteria oceny prozy pamiętnikarskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1975, t. LXVI, z. 2, s. 19. Por. W. Czapliński, op. cit. s. 7.

cieszyły się korespondencja, dzienniki i literatura pamiętnikarska. Wśród jej autorów nie brakuje znaczących postaci historycznych i wybitnych indywidualności carskiej Rosji. W charakterze reprezentatywnych przykładów można przywołać *Listy rosyjskiego podróżnika* (*Письма русского путешественника*, 1801), w których Nikołaj Karamzin zawarł wrażenia z podróży po Europie Zachodniej w latach 1789–1790, pamiętniki cesarzowej Katarzyny II czy księżnej Katarzyny Daszkowej, pierwszej damy dworu i jednej z najbardziej wykształconych kobiet epoki Oświecenia⁴. Ciekawe obserwacje na temat aktualnych wydarzeń przyniósł wiek XIX. Utwory biograficzne, zawierające własne doświadczenia i przemyślenia, publikowali wybitni poeci i prozaicy, m.in. Aleksander Puszkina, Nikołaj Gogol, Aleksander Hercen czy Fiodor Dostojewski. Wywarły one wpływ na pojawienie się nowego gatunku literackiego – dziennika pisarza – łączącego elementy dokumentalne, publicystyczne i literackie.

Szczególne miejsce w historii rozwoju gatunku ego-dokumentów zajmują świadectwa uczestników kampanii napoleońskiej i Wojny Ojczyźnianej 1812 roku. W przeciwieństwie do osobistych zapisków prowadzonych przez przedstawicieli szlachty rosyjskiej, które powstawały przede wszystkim dla celów rodzinnych, były pisane z myślą o ich publikacji i upowszechnieniu. Do tej grupy należą m.in. *Письма русского офицера* (*Listy rosyjskiego oficera*, 1815) Fiodora Glinki, *Опыт теории партизанских действий* (*Doświadczenie teorii działań partyzanckich*, 1821) Denisa Dawidowa, *Записки о 1812 годе* (*Zapiski o 1812 roku*, 1836) Sergieja Glinki, *Походные записки русского офицера* (*Polowe zapiski rosyjskiego oficera*, 1836) Iwana Łażecznikowa, *Записки о походе 1812–1813 гг.* (*Zapiski o marszu w latach 1812–1813*, 1815) Władimira Szehtengela i in. Większość z tego rodzaju dokumentów zostało napisanych przez bezpośrednich świadków wydarzeń lub uczestników działań wojennych. W tę bogatą tradycję wpisują się również zapiski, które Nadieżda Durowa prowadziła przez większą część swojej kawaleryjskiej służby. Fragmenty zostały opublikowane w 1836 roku w drugim numerze czasopisma „Современник” („Sowriemiennik”), założonego i redagowanego przez Aleksandra Puszkina. W tym samym roku ukazały się w dwóch tomach pod wspólnym tytułem *Kawalerzysta-panna. Wydarzenie w Rosji (Кавалерист-девушка. Происшествие в России)*⁵. Zdaniem Bożeny Karwowskiej z University of British Columbia, ego-dokumenty N. Durowej odegrały znaczącą rolę w rozwoju świadomości społecznej, otwierając tym samym nową erę w piśmiennictwie rosyjskim:

⁴ Szerzej na temat rozwoju pamiętnikarstwa w XVII wieku w Rosji oraz roli pamiętników jako źródła informacji zob. - K. Kosowska, *Literatura jako świadectwo życia szlachcianki*, w: *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra Wielkiego do Mikołaja I*, Kraków 2012, s. 91–112.

⁵ Słowo *Zapiski* dodano dopiero w wydaniu z 1839 roku. Durowa wyraziła zgodę na opublikowanie wspomnień pod pseudonimem „Rosyjskiej amazonki, znanej pod nazwiskiem Aleksandrowa”. Wydanie książkowe z 1936 roku nie ukazywało autora. Narracja prowadzona jest w imieniu A.P. Durowa, chociaż na stronie tytułowej odnotowano, że autorka zapisków – to siostra wydawcy. Tym samym po raz pierwszy w Rosji upubliczniono historię Durowej. Por. – *Записки Александры (Дуровой). Добавление к Девушке-кавалерист*, Санкт-Петербург, 1839.

Dodajmy, że w latach trzydziestych XIX wieku, czasach, kiedy pisała Durowa, doświadczenie jednostkowe, prywatne nie stanowiło świadectwa historyograficznego, tym bardziej więc zapisków rodzinnych nie kojarzono z dokumentem narodowej historii, a zatem stosunkowo łatwo spychano je na margines pamięci. Dodajmy, że zgodnie z obowiązującymi w tym okresie normami i myśleniem, niższy rangą oficer niewiele ciekawego mógł mieć do powiedzenia na temat kampanii wojskowej, a taką właśnie funkcję pełnił w Armii rosyjskiej przez dziewięć lat oficer Sokołow (znany również jako Aleksandrow) – alter ego Nadzieży Durowej. Tym bardziej więc fakt, że pierwsza rosyjska autobiografia pisana z myślą o czytelnikach spoza grona rodzinnego jest autorstwa kobiety i oficera niskiej rangi, budzi ciekawość badaczy, choć płęć autorki mogła być jednym z czynników sprzyjających zniknięciu wspomnień Durowej z rynku wydawniczego (i czytelniczego) na bardzo wiele lat. Na jej autobiograficzne pisarstwo zwróciły uwagę, na fali odkryć ginekrytyki, anglojęzyczne rusycystki zajmujące się feminizmem, i w końcu ubiegłego milenium łatwiej było dotrzeć do anglojęzycznego tłumaczenia *Cavalry Maiden* niż do rosyjskiego oryginału „*Russkaja Amazonka*”⁶.

Zapiski panny-kawalerzysty N. Durowej, podobnie jak i późniejsze utwory, mają autobiograficzny charakter. Wymiar przeżyć osobistych bohaterki, refleksja nad swoim życiem i świadomość trudnej biografii mają bezpośredni wpływ na emocjonalny stosunek czytelnika do przedstawianych faktów.

Z jednej strony intensyfikacji ulega emocjonalny stosunek odbiorcy do konkretnej bohaterki, której przeszłość wcześniej już otoczona zastała nimbem męstwa i heroiki (stosunek ten dodatkowo wzmocniony został dzięki wyznaniu samej autorki), z drugiej zaś strony ważnym czynnikiem estetyzującym przeżycia odbiorcy jest możliwość – a taką dzieło Durowej daje – odniesienia losów nie przestającej być osobą bohaterki do szerszej problematyki historycznej (odzwierciedla narodowy patriotyzm), społeczno-psychologicznej (wskazuje m.in. na kwestie emancypacji kobiet) czy moralnej (daje wgląd w sferę problemów ludzkości związanych z życiem ziemskim i wiecznym)⁷.

Jednym z powodów szczególnego zainteresowania ego-dokumentami Nadzieży Durowej, pozostaje fakt, iż stanowią one źródło informacji nie tylko w kontekście biografii ich autorki, ale także realiów odnoszących się do historii armii Cesarstwa Rosyjskiego.

⁶ B. Karwowska, *Nadzieża Durowa i początki rosyjskiej autobiografii*, „Autobiografia. Literatura. Kultura. Media” 2014, nr 1 (2), s. 155.

⁷ W. Łaszczyk, *Nadzieja Durowa. Zapiski panny-kawalerzysty*, „Studia i Materiały WSP w Zielonej Górze. Filologia Rosyjska” 1986, t. XXIV, z. 5, s. 17–18.

NADIEŻDA DUROWA – BOHATERKA WOJNY OJCZYŹNIAŃ 1812 R.

Nadieżda Durowa przyszła na świat 17 września 1783 roku. Jednakże jej biografia w niczym nie przypomina życia typowego dla kobiet w tamtych czasach. Trudno powiedzieć, czyjej „winy” było więcej w jej tragicznym losie – natury, niespełnionych młodzieńczych miłości czy matki, która nie zdołała pokochać własnej córki. A może ojca Andrieja Durowa – oficera, dowódcy szwadronu huzarów, który wychowywał swoją córkę jak małego żołnierza. Ponadto w pierwszych latach życia opiekę i wychowanie nad małym dzieckiem przejął ordynans Astachow, w rezultacie czego dziewczynka jeździła konno, władała szablą i wydawała kawalerskie komendy⁸.

Fot. Portret N. Durowej (1837). Źródło: domena publiczna.

W życiu dorosłym Durowa nie akceptowała ról społecznych, które narzucał patriarchalny model funkcjonujący w carskiej Rosji. Monotonne życie rodzinne, które wiodła w prowincjonalnym mieście Sarapuł, po tym jak wyszła za mąż za urzędnika Aleksandra Czernowa, wyzwoliło w niej chęć do podjęcia radykalnych kroków. W dniu swoich urodzin, 17 września 1806 roku, podążając za pragnieniem wolności i samorealizacji, porzuca męża i kilkuletniego syna. Miał to być symboliczny początek jej nowego życia. Obcina włosy, przywdziewa kozacki mundur i konno dociera do stacjonującego nieopodal pułku kozaków. Dowódcy przedstawia się jako Aleksandr Sokołow o arystokratycznym pochodzeniu, który zgłosił się do wojska wbrew woli

⁸ Źródłem informacji o dzieciństwie są m.in. ego-dokumenty N. Durowej, zob. – *Детские лета мои*, в: *Кавалерист-девица. Происшествие в России*, ч. 1, изд. И. Бутовский, Санкт-Петербург 1836, с. 1–47.

swojej rodziny, co tłumaczyło brak jakichkolwiek dokumentów. Na wszelki wypadek, aby nie wzbudzać podejrzeń, Durowa odmłodziła się o pięć lat, podając wiek 17 lat⁹. Z oddziałem kozaków dotarła do Grodna, gdzie stacjonowały regularne jednostki. W tym czasie każdy żołnierz był na wagę złota, więc bez zbędnych formalności „Aleksandr Sokołow” został zwerbowany do pułku ułanów konnych jako junkier-ochotnik¹⁰.

Oficjalną służbę wojskową Sokołow rozpoczął w marcu 1807 roku się. W trakcie służby Durowa była zmuszona często zmieniać jednostki wojskowe. Powodem była dekonspiracja, nieunikniona w realiach życia polowego. Wieści o kobiecie służącej w szeregach carskiej armii szybko dotarły do monarchy, który na własne oczy zapragnął poznać bohaterkę tej niezwyklej historii. Nakazał więc wszcząć śledztwo, odszukać Aleksandra Sokołowa i doprowadzić przed swoje oblicze. Prywatna audyencja miała miejsce w Pałacu Zimowym w dniu 31 grudnia 1807 roku. W uznaniu zasług Aleksander I osobiście wręczył Durowej najwyższe odznaczenie wojskowe – Krzyż Zasługi Wojskowego orderu Świętego Jerzego (Знак Отличия Военного ордена святого Георгия), którym nagradzano żołnierzy i podoficerów armii rosyjskiej za męstwo i odwagę w bezpośredniej walce. Zdemaskowana Durowa wyblagała zgodę cara na kontynuowanie służby wojskowej, który skierował ją jako korneta (pierwszy stopień oficerski w kawalerii) do elitarnego Mariampolskiego Pułku Huzarów. Po przeprowadzonym śledztwie wiele osób miało świadomość mistyfikacji, dlatego car wystąpił w roli „ojca chrzestnego” i na swoją cześć nadał jej nowe nazwisko – Aleksandra Aleksandrowa. Jednocześnie car zobowiązał Nadieżdę do ukrywania swojej prawdziwej tożsamości i nakazał jej złożyć przysięgę, że nigdy nie wyjawii sekretu swojego nazwiska. Ponadto monarcha szczerze ofiarował kornetowi 2 tysiące rubli srebrem z przeznaczeniem na uszycie nowego huzarskiego munduru i zakup konia.

N. Durowa w męskim przebraniu spędziła w rosyjskiej armii prawie dziesięć lat. Jej służba przypadała na okres wojen napoleońskich. W czasie działań wojennych dowodziła połową szwadronu (pododdział kawalerii), z którym przeszła cały szlak rosyjskiej armii od granicy do bitwy pod Tarutino¹¹, którą można uznać za przełomową dla kampanii rosyjskiej, ponieważ zakończyła nieformalny francusko-rosyjski rozejm trwający od chwili wkroczenia Francuzów do stolicy Rosji¹². Służąc

⁹ Biografowie, opierając się na jej wspomnieniach podają różne daty urodzin – na przykład 1789 lub 1790, zamiast właściwej 1783.

¹⁰ Taka jest wersja oficjalna wydarzeń, którą podtrzymywała też sama Nadieżda Durowa. Jednakże istnieje też inna, zgodnie z którą prawdziwym powodem jej ucieczki była miłość do porucznika Grigorija Szwarca. Nadieżda miała zakochać się w kozackim esaule, który odbywał służbę w jej mieście. Gdy przeniesiono go nad Don, Nadieżda wyruszyła w ślad za jego pułkiem. Ponieważ nie mogła służyć w pułku kozaków (wszyscy musieli nosić brody), żyła ze swoim wybranikiem, pełniąc oficjalnie funkcję jego ordynansa.

¹¹ Określana również jako bitwa pod Winkowem lub starcie nad rzeką Czerniszną.

¹² 14 września 1812 roku, w wyniku tzw. manewru tarutińskiego Kutuzowa w rejonie wsi Tarutino, Napoleon wydał rozkaz opuszczenia Moskwy i rozpoczęcia odwrotu. W 1834 roku na polu bitwy postawiono pamiątkowy obelisk, na

w Moskiewskim Pułku Lejbgwardii uczestniczyła w walkach pod Mirem, Romanowem, Daszkowką i Smoleńskiem. Wyróżniła się odwagą podczas blokady Modlina oraz wzięcia Hamburga. Na pierwszej linii ognia brała udział w słynnej bitwie pod Borodino. W 1810 roku pełniła służbę jako ordynans kijowskiego generała piechoty Armii Imperium Rosyjskiego – Michaiła Miłoradowicza (1774–1825). W 1813 roku pod ostrzałem wroga śpieszyła z rozkazami do różnych dowódców jako ordynans głównodowodzącego generała Michaiła Kutuzowa (1745–1813), uważanego powszechnie za architekta klęski kampanii rosyjskiej Napoleona.

W starciach Durowa doznała silnych obrażeń ciała (kula poszarpała jej biodro, a odłamki kuli armatniej poraniły nogę), które uniemożliwiły kontynuowanie służby wojskowej. W marcu 1816 roku w randze rotmistrza przeszła w stan spoczynku. Zamieszkała w Jełabudze (dzisiejszy Tatarstan), gdzie jej brat zajmował urząd horodniczego. Do końca swoich dni prowadziła samotne życie, stroniąc od życia towarzyskiego i kontaktów społecznych. Przedstawiała się jako sztabs-rotmistrz¹³ Aleksandr Aleksandrow, nosiła męskie stroje, krótko się strzygła, paliła fajkę z mocnym tytoniem i wypowiadała się w rodzaju męskim¹⁴.

KAMPANIA NA TERENIE PRUS WSCHODNICH W ZAPISKACH N. DUROWEJ

Durowa prowadziła swoje zapiski przez cały okres służby w armii carskiej. Utrwaliła w nich naturalistyczny opis działań bojowych i żołnierskiego bytu, obrazowo i precyzyjnie charakteryzowała dowódców pułków. Na pierwszych kartach odzwierciedliła służbę w Polskim Konnym Pułku¹⁵, który brał udział w wojnie przeciwko Napoleonowi w latach 1807–1812. W tym okresie miały miejsce słynne bitwy stoczone pomiędzy Wielką Armią pod dowództwem Napoleona Bonaparte, a połączonymi armiami Rosji i Prus pod dowództwem generała Levina (Leontija) Bennigsen. *Zapiski* utrwalają również wydarzenia odnoszące się do kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich.

Początkowo, nie bacząc na trudy żołnierskiego życia, musztrę, wielogodzinne szkolenia, wielodobową jazdę w siodle, wulgarność dowódców i grubiaństwo

którym umieszczono następujący napis: „W tym miejscu wojska rosyjskie pod wodzą feldmarszałka Kutuzowa uratowały Rosję i Europę”. Zob. S. Jagodziński, *Kampania 1812*, <https://napoleon.org.pl/index.php/wojny-kampanie-bitwy/kampanie-1792-1815/257-kampania-1812> [dostęp: 7 V 2025 r.]. Por. A. Dusiewicz, *Tarutino 1812*, Warszawa 2004; A. Uffindell A., *Wielcy generałowie wojen napoleońskich oraz ich bitwy 1805–1815*, Poznań 2007.

¹³ Sztabs-rotmistrz (ros. *штабс-ротмистр*) – w Imperium Rosyjskim stopień oficerski w kawalerii. Odpowiednikiem sztabs-rotmistrza w kawalerii był stopień sztabs-kapitana, pośredni między porucznikiem i kapitanem.

¹⁴ Więcej na temat życia i dokonań N. Durowej zob. – I.A. Ndiaye, *Nadzieжда Durowa*, w: *Kobiety i polityka w Rosji*, seria „Muzy Rosyjskiej Historii”, Olsztyn 2014, s. 85–111.

¹⁵ Pułk Kawalerii Polskiej został utworzony w 1797 roku na mocy dekretu cara Pawła I. W 1805 roku Aleksander I wydał dekret o przeorganizowaniu Pułku, określający jego stan osobowy i żołd. Według nowego modelu organizacyjnego Pułk składał się z 10 szwadronów. W listopadzie 1807 roku przemianowano go na Pułk Ułanów Polskich. Informacja na podstawie źródła: *Польские войска в русской армии*, в: *Военная энциклопедия: в 18 т.*, т. 18, под ред. В.Ф. Новицкого, Санкт-Петербург 1911–1915, с. 572–574.

żołnierzy, Durową przepelniała euforia. „W końcu moje marzenia się spełniły! Jestem żołnierzem! Żołnierzem Konnopolskiego Pułku, noszę broń, a co więcej, szczęśliwy los umieścił mnie w jednym z najdzielniejszych pułków naszej armii!”¹⁶ – tymi słowami rozpoczyna narrację, która odnosi się do kampanii prowadzonej na ówczesnych terenach Prus Wschodnich.

Durowa wielokrotnie udowodniła, że walczyła na równi z mężczyznami, nie ustępując im odwagą i determinacją. Również w swoich wspomnieniach nie brakowało wypowiedzi, które cechował podniosły styl i patos. Zapiskom towarzyszyło poczucie honoru, bohaterstwa, oddania władcy. Durowa była zdania, że obowiązek wobec ojczyzny wymagał tego, by mężnie znosić cierpienia i bez lęku stawiać czoło śmierci. Stopniowo jednak, wraz z kolejnymi etapami kampanii, narracja ulega zmianie. Zapiski zawierają coraz więcej dramatycznych sytuacji i naturalistycznych opisów z pierwszej linii frontu. Tekst nasycony jest szczegółowymi opisami starć zbrojnych między wrogimi stronami na terenie międzyrzecza Łyny i Pasłęki – pod Guttstadtem (Dobre Miasto) i Heilsbergiem (Lidzbark Warmiński), w okresie bezpośrednio poprzedzającym wielką bitwę pod Frydlandem (Prawdinsk)¹⁷.

Poszczególne notatki opatrzone są datami i wskazują lokalizację. Pierwsza z nich, opisywała udział w wielokrotnych szarżach kawalerii podczas bitwy pod Guttstadtem, która miała miejsce 5–9 czerwca 1807 roku. Było to pierwsze wojenne doświadczenie Durowej, tym nie mniej już wtedy krytycznie wypowiadała się na temat poczynań swoich dowódców. Po zaciętych starciach z wrogiem, pod osłoną nocy armia rosyjska rozpoczęła wycofywanie się w kierunku miasta Heilsberg. Ten manewr spotkał się z negatywnym komentarzem: „Brzeg Pasargi (Pasłęki). Cóż za dziwna rzecz! Tak mało się spieszyliśmy w pogoni za wrogiem, że udało mu się przeprawić przez tę rzeczkę, na której brzegu teraz stoimy, i ów przywitał nas ostrzałem! Może nic z tego nie rozumiem, ale wydaje mi się, że trzeba było kontynuować marsz na tyłach wroga i pokonać go podczas przeprawy”¹⁸. Trzeba przyznać, że uwaga „młodego kawalerzysty” była strategicznie uzasadniona. W istocie plan gen. Bennigse-
na, mający na celu rozbicie korpusu Michela Ney, został zrealizowany nieudolnie. W rezultacie czego został zmuszony do opuszczenia Dobrego Miasta i wycofania się

¹⁶ W oryginale: „Наконец, мечты мои осуществились! Я воин! Коннополец, ношу оружие и, сверх того, счастье поместило меня в один из храбрейших полков нашей армии!” (s. 41). Cyt. za H. Дурова, *Записки*, в: eadem, *Записки кавалерист-девицы*, Казань 1966. Powołując się na to wydanie, podaję jedynie numery stron. Tu i dalej w tekście cytaty przytaczam w tłumaczeniu własnym.

¹⁷ Całodniowe zmagania pod Lidzbarkiem przyczyniły się do późniejszego zwycięstwa cesarza pod Frydlandem i w konsekwencji pokoju w Tylży. Historyczna nazwa miejscowości – Heilsberg – jest wypisana na paryskim Łuku Triumfalnym. Zob. J. Sutherland, *Bitwy Epoki Napoleońskiej*, Warszawa 2005.

¹⁸ W oryginale: „Берег Пасаржи. Странное дело! Мы так мало торопились, преследуя неприятеля, что он успел переправиться через эту речку, на берегах которой мы теперь стоим, и нас же встретил выстрелами! Может быть, я ничего в этом не разумею, но мне кажется, что надобно было идти на плечах неприятеля и разбить его при переправе” (s. 43).

z powrotem do Lidzbarka. Podczas rosyjskiego odwrotu Napoleon uderzył i rozbił pod Dobrym Miastem straż tylną armii rosyjskiej, a następnie zajął miasto.

Autorce zapisków udało się odtworzyć sferę realiów wojennych i przekazać towarzyszące jej emocje, co doskonale ilustrują poniższe przykłady: „Shepenbel. Wielki Boże, jaki horror: miasteczko prawie całe spalone! Ilu tu jest poparzonych ludzi, o, nieszczęśnicy!”¹⁹; „Kiedy Alkid i ja w końcu stanęliśmy na równym terenie, naszym oczom ukazał się przerażający i zarazem żałosny widok: niezliczona liczba trupów pokrywała pole. Można ich było zobaczyć: byli albo zupełnie nadzy, albo w samych koszulkach i leżeli jak białe cienie na czarnym podłożu”²⁰. Opisując ciężkie boje pod Heilsbergiem, podkreślała, że obydwie strony poniosły wielotysięczne straty. Faktycznie bitwa zakończyła się zwycięstwem carskiej armii, chociaż liczbę zabitych, rannych i zaginionych bez wieści określa się na 8 tysięcy. Wśród wielotysięcznych rannych na prawym brzegu znalazła się sama Durowa, która cudem uniknęła śmierci, gdy jej szwadron znalazła się pod ostrzałem artyleryjskim, a granat rozerwał się obok niej. Relacja uczestnika tych wydarzeń jest tym cenniejsza, że bitwa pod Heilsbergiem należy do jednych z kluczowych operacji wojskowych na terenie Prus Wschodnich, a jednocześnie wciąż mało znanych²¹.

Doświadczenie to i bezpośrednie obcowanie ze śmiercią nieuchronnie wywarły wpływ na postrzeganie wydarzeń. Coraz częściej towarzyszyła jej refleksja nad okrucieństwem wojny i zezwierzęceniem ludzi. Taki zapis charakteryzuje opis bitwy pod Lidzbarkiem Warmińskim stoczonej w dniu 10 czerwca 1807 roku: „Heilsberg. Francuzi walczyli tu z zacięłością. Ach, człowiek jest straszny w swoim szale! Łączą się w nim wówczas wszystkie cechy dzikiego zwierzęcia. Nie! To nie jest odwaga. Nie wiem, jak nazwać tę dziką, brutalną odwagę, ale nie zasługuje ona na miano nieustraszoneści. Nasz pułk w małym stopniu mógł wziąć czynny udział w tej bitwie: artyleria grzmiała, a zwycięskie bagnety naszej piechoty uderzały. Ale nam też się dostało: osłanialiśmy artylerię, co jest bardzo niekorzystne, bo w tej pozycji obelgę przyjmuje się bez odpowiedzi, czyli trzeba stać na swoim miejscu, bez względu na wszystko. Do tej pory nie widziałem niczego strasznego w bitwie, ale widzę wielu ludzi, białych jak ściana, widzę, jak nisko się pochylają, gdy leci kula armatnia, jakby można było jej uniknąć. Najwyraźniej u tych ludzi strach jest silniejszy niż rozsądek. Widziałem już

¹⁹ W oryginale: „Шепенбель. Великий боже, какой ужас: местечко все почти сожжено! Сколько тут зажившихся людей, о, несчастные!” (s. 53).

²⁰ W oryginale: „Когда мы с Алкидом стали, наконец, на ровном месте, тогда я увидела страшное и вместе плачевное зрелище: несчетное множество мертвых тел покрывало поле. Их можно было видеть: они были или совсем раздеты, или в одних рубашках и лежали как белые тени на черной земле” (s. 48).

²¹ Więcej na ten temat zob. – J. Gdański, *Niedoceniana bitwa. Heilsberg 1807*, „Wiedza i Życie. Inne oblicza historii” (numer specjalny), <http://ioh.pl/artykuly/pokaz/niedoceniana-bitwa-heilsberg,1061/> [dostęp: 23 IV 2025 r.]; S. Skowronek, *Guttstadt i Heilsberg. Działania wojenne w rejonie Dobrego Miasta i Lidzbarka Warmińskiego 4–12 czerwca 1807*, t. XXXVII, seria: „Bitwy – Taktyka”, Zabrze 2011.

wielu zabitych i ciężko rannych ludzi. Żał patrzeć na tych ostatnich, jak jęczą i czołgają się po tak zwanym polu chwały! Co może złagodzić grozę takiej sytuacji zwykłemu żołnierzowi? Rekrutowi?”²².

Pod czerwcową datą została opisana bitwa pod Frylandem (14 czerwca 1807 roku), która bezpośrednio doprowadziła do zakończenia wojny. Durowa charakteryzowała ją jako jedną z najkrwawszych i jednocześnie nieudanych bitew kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich: „Frydland. W tej brutalnej i nieudanej bitwie zginęła ponad połowa naszego dzielnego pułku! Kilkakrotnie ruszaliśmy do ataku, kilkakrotnie odepchnęliśmy wroga, a z kolei zostaliśmy odepchnięci więcej niż raz! Zostaliśmy obrzuceni kartaczami, roztrzaskani kulami armatnimi, a przenikliwy gwizd piekielnych kul całkowicie mnie ogłuszył! Och, nie mogę ich znieść!”²³.

Swoistym lejtmotywem, który nieustannie powracał w narracji pamiętnikarskiej, pozostają kategorie honoru i odwagi. Jako bezpośredni uczestnik i świadek naoczny opisywanych wydarzeń Durowa uczciwie odnotowywała nie tylko przykłady walecznej postawy w obronie ojczyzny, ale też przypadki tchórzostwa: „Mieszkańcy uciekają, pułki się wycofują. Tłum łobuzów, którzy uciekli z pola bitwy bez odniesienia ran, rozsiewa strach wśród wycofujących się tłumów, krzycząc: „Wszystko stracone! Zostaliśmy całkowicie pokonani! Wróg jest na za naszymi plecami! Uciekajcie! Ratujcie się!” Chociaż ja nie do końca wierzyłam tym tchórzom, ale widząc dragonów, całe plutony pędzące szybkim kłusem przez miasto, nie mogłam być spokojna”²⁴.

²² W oryginale: „29-го и 30-го мая Гейльсберг. Французы тут дрались с остервенением. Ах, человек ужасен в своем иступлении! Все свойства дикого зверя тогда соединяются в нем. Нет! Это не храбрость. Я не знаю, как назвать эту дикую, зверскую смелость, но она недостойна назваться неустрашимостью. Полк наш в этом сражении мало мог принимать деятельного участия: здесь громила артиллерия и разили победоносные штыки пехоты нашей. Впрочем, и нам доставалось: мы прикрывали артиллерию, что весьма невыгодно, потому что в этом положении оскорбление принимается безответно, то есть должно, ни на что не смотря стоять на своем месте неподвижно. До сего времени я еще ничего не вижу страшного в сражении, но вижу много людей, бледных, как полотно, вижу, как низко наклоняются они, когда летит ядро, как будто можно от него уколиться. Видно, страх сильнее рассудка в этих людях. Я очень много уже видела убитых и тяжело раненых. Жаль смотреть на этих последних, как они стонут и ползают по так называемому полю чести! Что может усладить ужас подобного положения простому солдату? Рекруту? Совсем другое дело образованному человеку: высокое чувство чести, героизм, приверженность к государю, священный долг к отечеству заставляют его бесстрашно встречать смерть, мужественно переносить страдания и покойно расставаться с жизнью. В первый раз еще опасность была так близка ко мне, как уже нельзя быть ближе: граната упала под брюхе моей лошади и тотчас лопнула, черепки с свистом полетели во все стороны” (s. 45–46).

²³ W oryginale: „Фридланд. В этом жестоком и неудачном сражении храброго полка нашего poległo более половины! Несколько раз ходили мы в атаку, несколько раз прогоняли неприятеля и в свою очередь не один раз были прогнаны! Нас осыпали картечами, мозжили ядрами, а пронзительный свист адских пуль совсем оглушил меня! О, я их терпеть не могу!” (s. 53).

²⁴ W oryginale: „Жители бегут, полки отступают. Множество негодяев солдат, убежавших с поля сражения, не быв ранеными, рассеивают ужас между удаляющимися толпами, крича: «Все погибло! Нас разбили наголову! Неприятель на плечах у нас! Бегите! Спасайтесь!» Хотя я не совсем верила этим трусам, однако ж, видя драгун, целыми взводами на рысях несущимися через город, не могла быть покойною” (s. 54).

Autorka relacjonowała wszelkie aspekty życia w carskiej armii, funkcjonowanie jednostek wojskowych podczas postoju, marszu oraz manewrów lekkiej kawalerii (huzarzy, ułani, Kozacy). Realia historyczne znalazły odzwierciedlenie w bogatym zasobie leksykalnym, który obejmuje nazwy własne oraz słownictwo specjalistyczne. Przywołane zostały nazwy pruskich miejscowości, np. Tilsit, gdzie w lipcu 1807 roku został zawarty pokój między Rosją, Francją i Prusami. Przedstawiono zarówno bezimiennych, jak i powszechnie znanych aktorów ówczesnych wydarzeń, od rekrutów po generała Kutuzowa. Tekst nasycony jest terminologią wojskową. W charakterze reprezentatywnych przykładów przywołajmy następujące terminy: *wideta* – żołnierz konny, postawiony dla pilnowania ruchów nieprzyjacielskich; *straż wojskowa*; *ranżer* – ustawienie żołnierzy w szeregu według wzrostu; *ariergarda* – wojskowy oddział lub pododdział maszerujący z tyłu za głównymi siłami związku taktycznego (oddziału) oraz *oddział furażerów* – oddział żołnierzy, składający się z szeregowych lub podoficerów w oddziałach kawalerii i artylerii konnej armii rosyjskiej, wysyłanych w celu dostawy furażu (pasza i obrok dla koni). Wybrane słownictwo prezentuje poniższy wykaz:

- toponimy: *Гейльсберг* (Heilsberg), *Гудштатт* (Guttstadt), *Тильзит* (Tilsit), *Фридланд* (Frydland);
- generałowie, głównodowodzący armii Imperium Rosyjskiego: *Алексей Ермолов* (1777–1861, Aleksiej Jermołow), *Петр Каховский* (1797–1826, Piotr Kachowski), *Петр Коновницын* (1766–1822, Piotr Konownicyn), *Михаил Милорадович* (1771–1825, Michaił Miłoradowicz), *Матвей Платов* (1753–1818, Matwiej Płatow);
- jednostki wojskowe: *регулярный полк* (regularny pułk), *казачий полк* (pułk kozacki), *эскадрон* (szwadron), *лейб-эскадрон* (lejb-szwadron)²⁵, *взвод* (pluton), *арьергард* (fr. *arrière-garde* (arergarda), *фуражиры* (oddział furażerów), *Атаманский полк* (Lejb-Gwardyjski Atamański Pułk), *Коннопольский полк* (Konnopolski Pułk Ułanów);
- kategorie, stopnie i funkcje wojskowe: *егерь* (niem. *Jäger*, ochotnik), *рекрут* (rekrut), *рядовой* (szeregowy), *кавалерист* (kawalerzysta), *драгун* (dragon), *кирасир* (fr. *cuirassier*, żołnierz ciężkiej jazdy noszący kirys), *улан* (ułan), *ведеты* (wideta), *фуражир* (fr. *fournageur*, furażer – żołnierz zajmujący się dostawą furażu), *вахмистр* (wachmistrz), *ротмистр* (rotmistrz), *полковник* (pułkownik), *начальник полка* (dowódca pułku), *казацкий офицер* (oficer kozacki), *портупей-юнкер* (podoficer)²⁶, *генерал-майор* (generał major);

²⁵ Lejb – część słów złożonych, oznaczająca „pozostająca bezpośrednio przy monarsze”, np. lejbguardia – pułki gwardii cesarskiej.

²⁶ Stopień nadawany w jednostkach armii carskiej: podoficer, w tym feldebel, który zdał egzamin oficerski, ale nie otrzymał stopnia oficerskiego.

- czynności, działania i operacje wojskowe w czasie pokoju i w czasie wojny: *вербунок* (werbunek), *вербовать* (werbować), *быть принятым в число войнов* (być przyjętym do wojska), *укомплектовать полк* (skompletować pułk), *военная служба* (służba wojskowa), *смотр* (przegląd), *военное ремесло* (rzemiosło wojenne), *вагенбург* (szyk taborowy – specyficzny obronny szyk bojowy wewnątrz którego znajdują się ludzie i sprzęt), *ранжир* (fr. ranger, renżer), *редут* (reduta), *маршировать* (maszerować), *полк двинулся* (pułk ruszył), *прусская кампания* (kampania pruska), *рубиться* (rąbać), *стрелять* (strzelać), *владеть пикою* (władać piką);
- umundurowanie: *мундир* (mundur), *казачий мундир* (mundur kozacki), *шерстяные эполеты* (wełniane epolety), *каска с султаном* (hełm ozdobiony pionowo przymocowaną kępką piór lub włosów), *белая перевязь с подсымком наполненным патронами* (biały pas taktyczny z workiem napelnionym nabojami), *фуражка* (furażka);
- wyposażenie i oporządzenie wojskowe: *тяжелая, дубовая пика* (ciężka, dębowa pika), *сабля* (szabla);

Niekiedy autorka *Zapisków* wprowadzała zabieg objaśniający, np. w przypadku określeń *сборня*: „Улан, usłyszawszy rozkaz, natychmiast zabrał mnie ze sobą do sali apelowej – tak nazywa się chatę, a czasem stodołę, gdzie młodych żołnierzy uczy się wszystkiego, co dotyczy służby”²⁷ oraz *кресы*: „Kresy – tak ulani Polskiego Konnego Pułku nazywają obowiązek dostarczania rozkazów ze sztabu do kwatery szwadronu: «być na kresach» oznacza być wysłanym z jednym z takich rozkazów”²⁸. Powyższe przykłady dowodzą, że *Zapiski* były pisane z myślą o ich publikacji i potencjalnej lekturze przez czytelników, niebędących zawodowo związanymi z wojskiem, a tym samym takie słownictwo mogłyby być dla nich niezrozumiałe.

W *Zapiskach* Durowej bogato reprezentowane jest również słownictwo opisujące konie. Durowa, jak każdy żołnierz w konnych oddziałach carskiej armii, musiała sama troszczyć się o swojego konia, który był dla kawalerzysty najlepszym towarzyszem broni, najwierniejszym i niezawodnym przyjacielem, ale też wymagał stałej troski od wczesnych godzin rannych aż do zmierzchu. W tym przypadku nagromadzona leksyka posłużyła do opisu:

- elementów uprząży i obrządku: *повод/повода* (cugiel, lejc; lejce), *стремя* (strzemię), *убранство коня* (ekwipunek konia), *узда/узды* (uzda przest. cugle), *седло* (siodło), *гусарское седло* (husarskie siodło), *конюшня* (stajnia), *фураж* (pasza);

²⁷ W oryginalne: „Улан, выслушав приказание, тогда же взял меня с собою в сборню — так называется изба, а иногда и сарай, где учат молодых солдат всему, что принадлежит до службы” (s. 34).

²⁸ W oryginalne: „Кресы – так называется у коннополцев обязанность развозить приказы из штаба в эскадронную квартиру: «быть на кресах» – значит быть посланным с одним из таких приказов” (s. 59).

- czynności związanych z obrzędkiem oraz przygotowaniem koni do jazdy: *взять за повод* (wziąć za cugle), *натягивать повод* (ściągać cugle), *седлать и расседлывать лошадей* (siodłać i rozsiodłać konia), *надеть узды* (nałożyć cugle), *взводит за недоуздок* (wprowadzać za uździenicę), *оседлать драгунские лошади* (osiodłać draguńskie konie), *выючить и чистить лошадей* (juczyć i czyścić konia), *беречь свою лошадь, седлать* (siodłać, kulbaczyć), *расседлывать* (rozsiodłać, rozkulbaczyć), *кормить лошадей* (karcić konie), *вынуть удила из рта лошади* (wyjąć wędzidła z pyska konia), *вести лошадь на траву* (wyprowadzić konia na trawę), *водит на водопой* (przywozić do wodopoju), *стоять в эскадронной конюшне* (stać w stajni szwadronu);
- jazdy konno: *держаться в седле* (siedzieć w siodle), *взлететь на седло* (wskończyć na siodło), *сесть в седло* (usiąść w siodle), *сесть на лошадь* (wsiaść na konia), *сыскать стремя* (znaleźć strzemię), *вырвать повод из рук* (wyrwać cugle z rąk), *взвиться на дыбы* (stanąć dęba), *опустить повода* (opuścić cugle), *стунать в галоп* (rozpocząć galop), *перестать галопировать* (przestać galopować), *пуститься в скок* (zacząć galop), *взяться за гриву коня* (schwytać konia za grzywę), *топот многих лошадей* (tętent wielu koni), *пуститься большой рысью* (ruszyć szybkim kłusem), *рысью догнать полк* (kłusem dogonić pułk), *принудить шпорами и саблей бедную лошадь* (porządzać biednego konia), *ехать рысью* (jechać kłusem), *ехать большой рысью* (jechać szybkim kłusem), *пойти в галоп* (rozpocząć galop), *повернуть лошадь на дорогу* (skierować konia na drogę), *скакать* (galopować, cwałować), *скакать во вес дух* (galopować co tchu), *установиться в свой ранжир* (ustawić się w swoim szeregu), *спрыгнуть с лошади* (zeskoczyć z konia), *прыгать* (skakać), *брыкаться* (brykać), *рваться из рук* (wyrwać się z rąk) itp.

Szlak bojowy na terenie Prus Wschodnich Durowa przeżyła na swoim koniu Alkidzie, podarowanym jej niegdyś przez ojca. Sprawność fizyczna i inteligencja zwierzęcia niejednokrotnie wybawiały ją z różnych opresji. Opis Alkida cechuje empatia, którą wyrażają określone środki językowe: epitety (wesoły, dobry, dumny, wierny, przepiękny, silny, zmęczony) oraz antopomorfizacja: „żywiolowy koń zdawał się rozumieć mój podziw”; „kroczył dumnie, wyginając szyję w półkole i szybko strzygąc uszami”; „piski, wrzaski, przekleństwa i krzyki niemal doprowadzały mnie i mojego konia do szaleństwa”²⁹. Na polach bitew ginęli nie tylko ludzie, ale też konie. Rozpacz Durowej po utracie swojego wiernego towarzysza należy do jednych z najbardziej emocjonalnych opisów: „Znalazłam go w boksie, całe jego ciało drżało, a pot lał się z niego strumieniami. Śmiertelny odłamek pozostał w środku, a pozostała część była

²⁹ Woryginalne: „бодрая лошадь, казалось, понимала мое восхищение” (s. 23); „она шла гордо, сгибая шею кольцом и быстро вода ушами” (s. 23); „писк, визг, брань, крик чуть не свели с ума меня и моего коня” (s. 48).

widoczna z zewnątrz. Śmierć była nieunikniona. Podbiegłam do niego, objęłam go za szyję i rozplakałam się. Dobry koń położył głowę na moim ramieniu, westchnął ciężko, wreszcie po około pięciu minutach padł i wyciągnął się konwulsyjnie... Alkidzie, Alkidzie!... Czemuż nie umarłam w tym momencie... Dyżurny oficer, widząc, że obejmuję i okrywam pocałunkami i łzami martwe ciało mojego konia, powiedział, że jestem głupio dziecinny i rozkazał wywlec go na pole. Pobiegłam do rotmistrza i poprosiłam go, aby wydał nakaz pozostawienia ciała mojego Alkida w spokoju i pozwolił mi go osobiście pochować³⁰.

Ponadto, dbając o faktograficzność wydarzeń, które miały miejsce na terenie Prus Wschodnich, Durowa odnotowuje sytuacje, w których słyszała mowę polską. Fragmenty zawierające polonizmy, zapisane są w wariacie fonetycznym, zarówno cyrylicą, jak i alfabetem łacińskim np. *кляштор* (klasztor); *Як се маи?* (*jak się masz?*); *Встыдъсе, пане экономе* (*wstydz się panie ekonomie*); *Змордуєш się, дзечко. Працуй поволи*. Niekiedy autorka tworzy hybrydy językowe, zapisane z wykorzystaniem obydwu alfabetów. Przywołajmy przykład, w którym słowo polskie odbiega znacząco od oryginału i poprawności językowej, np. *Я встала со стула, на котом сидела как вчерозованого*.

Jednocześnie *Zapiski* stanowią ciekawą kronikę faktograficzno-historycznych zdarzeń ujętych w artystyczną formę i jako taka od razu przyciągnęła uwagę czytelników³¹. Charakterystycznym dla indywidualnego stylu N. Durowej pozostaje emocjonalność wypowiedzi i lakoniczność stylu, który przejawiał się w krótkich, urywanych frazach, czasami jedno- lub dwuwyrzutowych, przerywanych wykrzyknikami, wielokropkami i innymi znakami interpunkcyjnymi. Z kolei styl pełen epitetów i porównań można zauważyć w opisach ukochanego konia Alkida oraz urzekającej przyrody.

UWAGI KOŃCOWE

Nadzieжда Durowa zmarła 21 marca 1866 roku w wieku 83 lat. Jej ostatnim życzeniem było to, aby pochować ją pod nazwiskiem Aleksandra Aleksandrowa. Jednak

³⁰ W oryginale: „Я нашла его в стойле, он трепетал всем телом, и пот ручьями лился с него. Пагубный обломок оставался во внутренности и еще на четверть был виден снаружи. Смерть была неизбежна. Прибежав к нему, я обняла его шею и обливала слезами. Добрый конь положил голову на плечо мое, тяжело вздыхал и, наконец, минут через пять упал и судорожно протянулся... Алкид, Алкид!.. Для чего я не умерла тут же... Дежурный офицер, увидя, что я обнимаю и покрываю поцелуями и слезами бездыханный труп моей лошади, сказал, что я глупо ребячусь, и приказал вытащить ее в поле. Я побежала к ротмистру просить, чтоб приказал оставить в покое тело моего Алкида и позволил мне самой похоронить его” (s. 63).

³¹ Literackim talentem Durowej zachwycali się najwybitniejsi pisarze i krytycy tamtego okresu, w tym Nikołaj Gogol, Wasilij Żukowski, a nawet surowy krytyk Wissarion Bieliński. Utwory literackie N. Durowej stanowią ciekawe pole do badań historyczno-literackich. O specyficznych cechach tej twórczości i perspektywach badawczych, roztaczających się także przed polską rusycystką, pisała w latach 90. XX w. Zob. – W. Laszczak, *Nadzieжда Durowa...*, s. 16. Por. W. Laszczak, *Twórczość literacka kobiet w Rosji pierwszej połowy XIX wieku*, Zielona Góra 1993.

przedstawiciele cerkwi prawosławnej nie wydali takiej zgody. Została pochowana jako kobieta, tj. pod prawdziwym imieniem, które otrzymała na chrzcie, jednakże w męskim stroju i z honorami wojskowymi. Przed trumną oficer miejscowego garnizonu na atlasowej poduszce niósł Krzyż św. Jerzego. Kiedy ciało kawalerzysty-panny opuszczano do grobu na Cmentarzu Troickim grzmiały salwy karabinowe. W centrum miasta Sarapuł ustawiono marmurową stelę, na której umieszczono napis: „Tutaj stał dom, w którym na przestrzeni 18 lat mieszkał bohater Wojny Ojczyźnianej 1812 r., oficer ordynansowy feldmarszałka M.I. Kutuzowa, pierwsza kobieta-oficer rosyjskiej armii, kawaler Krzyża św. Jerzego Nadieżda Andriejewna Durowa”³².

Dziesięć lat życia, na które przypada udział w najważniejszych bitwach kampanii napoleońskiej, barwnie dokumentują *Zapiski*, zaliczane do gatunku tzw. zapisków wojennych. Należy jednakże zauważyć, iż trudno bez zastrzeżeń przyjąć takie określenie gatunkowe w stosunku do omawianych ego-dokumentów, na co zwracała uwagę Wanda Laszczak, autorka pierwszej polskojęzycznej publikacji naukowej poświęconej twórczości rosyjskiej amazonki:

(...) pierwsza część „Moje dzieciństwo” miała charakter wspomnień, posiadających cechy kroniki rodzinnej i stanowiących jakby prehistorię wojennego życia bohaterki, naświetlających okoliczności pierwotnych refleksów i doznań, jakie zrodziły w niej pasję niebezpieczeństwa i absolutnej wolności. Część wspomnieniowa różni się od zapisków właściwych także sposobem narracji, którą cechuje dystans perfektywny, gdzie mamy projekcję obrazów z przeszłości widzianą czasami na tle płaszczyzn temporalnych: „kiedyś” i „obecnie”³³.

Tym nie mniej ego-dokumenty N. Durowej to niezwykle dokument swojej epoki. Z jednej strony stanowią autobiograficzny zapis indywidualnej drogi życiowej i światopoglądu ich autorki; z drugiej zaś – utrwalają rozważania na temat wydarzeń politycznych. *Zapiski*, prowadzone w przełomowym okresie historycznym, pełnią rolę dokumentalnego komentarza, rzucają światło na wydarzenia, które wstrząsnęły Rosją w XIX wieku i miały wpływ na współczesne losy Europy. Autorka występuje bowiem jako wnikliwa obserwatorka swoich czasów. Cechą charakterystyczną omawianego tekstu jest wieloplanowość struktury narracyjnej: obserwacja, przedstawienie i analiza bieżących wydarzeń. Bohaterami dzienników są postacie historyczne:

³² W świadomości współczesnych postać N. Durowej została utrwalona w komediowych wariantach. W 1836 roku, pozostając pod silnym wrażeniem wydanych *Zapisków*, rosyjski dramaturg Fiodor Koni napisał wodewil *Dziewczyna-huzar* (*Девушка-гузар*). Sto lat później na motywach jej życia powstała wierszowana komedia pt. *Dawne dzieje* (*Давным-давно*, 1940) Aleksandra Gładkowa. W 1962 roku utwór ten ekranizował Eldar Riazanow. W filmie fabularnym „Huzarska ballada” (*„Гусарская баллада”*) reżyser stworzył romantyczny obraz, dzięki któremu niektóre fakty z biografii Durowej stały się powszechnie znane. Jednak obraz fabularny daleko odbiega od życia i przeżyć prototypu postaci.

³³ W. Laszczak, *Nadzieja Durowa...*, s. 19.

oficerowie, szeregowi wojskowi i in. Durowa szczegółowo relacjonuje codzienny żołnierski byt oraz przebieg bitew. Przedstawiony w niniejszym artykule materiał dowodzi, iż relacja N. Durowej jest ciekawym źródłem informacji na temat realiów kampanii napoleońskiej na terenie Prus Wschodnich.

BIBLIOGRAFIA

Źródła drukowane

- Детские лета мои*, в: *Кавалерист-девица. Происшествие в России*, ч. 1, изд. И. Бутовский, Санкт-Петербург: Военная типография 1836.
- Дурова Н., *Записки кавалерист-девицы*, подготовка текста и примечания Б.В. Смиренского, Казань: Татарское книжное издательство 1966.

Opracowania

- Bukowski J., *Wartość poznawcza dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.
- Cieński A., *Kryteria oceny prozy pamiętnikarskiej*, „Pamiętnik Literacki” 1975, t. LXVI, z. 2.
- Czapliński W., *Pamiętnik jako źródło dla historyka nowożytnego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.
- Dusiewicz A., *Tarutino 1812*, Warszawa 2004.
- Gdański J., *Niedoceniana bitwa. Heilsberg 1807*, „Wiedza i Życie. Inne oblicza historii” (numer specjalny), <http://ioh.pl/artykuly/pokaz/niedoceniana-bitwa-heilsberg,1061/> [23.04.2025].
- Herbst S., *Pamiętnik i relacja jako źródło dla historyka wojskowości*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.
- Jagodziński S., *Kampania 1812*, <https://napoleon.org.pl/index.php/wojny-kampanie-bitwy/kampanie-1792-1815/257-kampania-1812> [07.05.2025].
- Jusiewicz A., *Tarutino 1812*, seria „Historyczne Bitwy”, Warszawa 2004.
- Karwowska B., *Nadzieжда Durowa i początki rosyjskiej autobiografii*, „Autobiografia. Literatura. Kultura. Media” 2014, nr 1 (2).
- Kosowska K., *Literatura jako świadectwo życia szlachcianki*, w: *Obraz życia szlachcianek rosyjskich w literaturze. Od Piotra Wielkiego do Mikołaja I*, Kraków 2012.
- Laszczak W., *Nadzieжда Durowa. Zapiski panny-kawalerzysty*, „Studia i Materiały WSP w Zielonej Górze. Filologia Rosyjska” 1986, t. XXIV, z. 5.
- *Twórczość literacka kobiet w Rosji pierwszej połowy XIX wieku*, Zielona Góra 1993.
- Maternicki J., *Materiały autobiograficzne i ich funkcja poznawcza i dydaktyczna*, w: idem, *Historia i wychowanie*, Warszawa 1990.
- Ndiaye I.A., *Nadzieжда Durowa*, w: *Kobiety i polityka w Rosji*, seria „Muzy Rosyjskiej Historii”, Olsztyn 2014.
- Rodak P., *Prawda w dzienniku osobistym*, „Teksty Drugie” 2009, nr 4.
- Rusiński W., *Materiały pamiętnikarskie w oczach historyka gospodarczego*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.
- Skowronek S., *Guttstadt i Heilsberg. Działania wojenne w rejonie Dobrego Miasta i Lidzbarka Warmińskiego 4-12 czerwca 1807*, t. 37, seria: „Bitwy – Taktyka”, Zabrze 2011.
- Sutherland J., *Bitwy Epoki Napoleońskiej*, Warszawa 2005.
- Szarota T., *Dokumenty autobiograficzne w badaniach dziejów najnowszych*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 2.
- Szczepański J., *Zasady gromadzenia i naukowego użytkowania dokumentów pamiętnikarskich*, „Pamiętnikarstwo Polskie” 1972, nr 4.
- Szulakiewicz W., *Ego-dokumenty i ich znaczenie w badaniach naukowych*, „Przegląd Badań Edukacyjnych” 2013, nr 16.
- Tomaszewski M., *Korespondencja starosty knyszyńskiego Tomasza Czapskiego (1711–1784) jako źródło poznania jego rodzinnych relacji i sporów sądowych*, „Echa Przeszłości” 2023, t. XXIV/1.
- Uffindell A., *Wielcy generałowie wojen napoleońskich oraz ich bitwy 1805–1815*, Poznań 2007.

Польские войска в русской армии, в: *Военная энциклопедия: в 18 т.*, т. 18, под ред. В. Ф. Новицкого, Санкт-Петербург 1911–1915.